

९४
१८

‘अथ’

१४
१४

अन्यनाम:-

“प्रश्नोपनिषत्” Prashnopanishad

कर्तृनाम:-

० ० ०

विषय:-

वैदिकसाहित्य (वेदान्त)

176

रसादिहोहवैप्राणोश्चिरेवचंद्रमारयिर्गएतसर्वयन्मूर्तकामूर्तव
 तस्मान्मूर्तिरेवरयिरथादिसुद्रयनयत्प्राचीदिशंप्रविक्रान्तिनेन
 प्राच्यान्प्राणान्स्मिन्सन्निधेतयदक्षिणायप्रतीचीयदुष्टीचीं
 यदधोयदूर्ध्वयदंतरादिशोयसर्वप्रकाशयतिनेनसर्वान्प्राणान्स्मिन्
 सन्निधेतसएषवैभ्यानरोविश्वरूपःप्राणो निरुदयतेतदेतद्र
 चाच्युतेविश्वरूपंरुद्रिणंजातेनदसंपरायणंज्यातिरेकंतपंत॥स
 हस्तरस्मिःशतधावर्तमानःप्राणःप्रजानामुदयसेषसूर्यःसंवत्सरो
 वैप्रजापतिस्तस्यायनेदक्षिणं चोत्तरं चतद्येहवैतदिष्टापूर्तेकृत
 मितुपासतेतेचांद्रमसमेवलोकंमज्जियंतेतेएवपुनरावर्तंतेतस्मा

राम
 ५

राम
 ५

देतऋषयःप्रजाकामादक्षिणंप्रतिपद्यंतएषहवैरयिर्यःपितृयाणो
 ऽद्यान्तरेणतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयाविद्ययामानमन्त्रिव्यादिसम
 मज्जियंतेएद्वैप्राणानामायतनमेतदमृतमनयमेतसरायणमेतस्मा
 न्पुनरावर्तंतेरसेषनिरोधस्तदेवश्लोकः॥पंचपादं पितरं द्वाद
 शाकृतिदिवआहुःपरेअथेपुरीषिणंअथेमेअन्यउपरेविचक्ष
 णंसप्तचक्रेषुआहुर्धितमितिमासोवैप्रजापतिस्तस्यचक्षुष
 सएवरयिःशुक्लःप्राणस्तस्मादेतऋषयःशुक्लइष्टंशुर्वतीतरु
 तरस्मिन्नहोरात्रोवैप्रजापतिस्तस्याहरेवप्राणोरात्रिरेवरयिः
 प्राणानाएतेप्रसूदंति ये दिवारसासयुज्यंतेब्रह्मचर्यमेवतद्यद्वा

शौरसासंयुज्यते अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तदेतस्मादिमाः प्रजाः
 प्रजायंत इति तद्येह वै तत्प्रजापतिं च तं चरति ते मिथुनमुसादयं ते
 तेषामेवैष ब्रह्म लोका येष्वा तपो ब्रह्म च येषु सप्त प्रतिष्ठितं तेषां
 मसौ विरजो ब्रह्म लोका नयेषु जिह्ममनं तं न माया चेति ॥१॥ अ
 थ हे नं नार्ग वा वै दर्शिः प्रपेक्ष न गवन् कस्य वदेवाः प्रजा विधारयं
 ते कतर एतत्प्रकाशयंते कः पुनरेषावे रिष्ट इति तस्मै सहोवा वा
 का शो ह वा एष देवो वायु रग्नि रापः पृथिवी वा अन्नं अद्भुतं
 च ते प्रकाश्या असि वदंति । वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामस्ता
 न् व रिष्टः प्राण उवाच मामोह मा पद्यथा ह मे वै तसं च धा मानं
 प्रविज्येत द्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ते ॥ अद्धानाव

२११

॥२॥

अथ "प्रश्नोपनिषत्" ।

१८

श्रीगणाधिपतये नमः ॐ ॥ सुके शा च चारु द्वाजः शौ व्यश्रसत्कामः
 सौ र्यायणी च गार्ग्यः को स व्यश्राभ्यता यनो नार्गो वै दर्शोऽकिं च
 धिक् सायनस्तो है ते ब्रह्म पशु ब्रह्म निष्ठाः परं ब्रह्मा नेषमाणा एष ह
 वै तसं व विक्ष्यतीति ते ह समिष्टाण यो न गवं तं पिप्यता दमुपसन्नास्ता
 रहसं क्रुषिरुवाच न्य एव तपसा ब्रह्म चर्येण अद्भुता संवत्सरं संवत्स्य
 अथ या कामं प्रश्नान् पृच्छम यदि विस्तार्याम सर्वहो वक्ष्याम इह अक
 बंधी का सायन उपे स पप्रच्छ न गवन् क्रुतो ह वा रमाः प्रजाः प्रजायंत
 इति तस्मै सहोवा च प्रजा कामो वै प्रजापतिः स तपो तव्यत स तपसा प्या
 समिथुनमुसादयं ते इति च प्राणं वे सतो मे बहुधाः प्रजाः कुरिष्यत

१५/१८

द्रोसिर्परिरक्षिताहमंतर्दिष्टोचरसि सूर्यसंज्योतिषांपतिः
यपाहमन्निवर्षस्यथेनविष्यंतीति ब्राह्मसं प्राणोकर्षिता
विश्वस्यसप्ततिः वयमाद्यस्यदातारः पिताहं मातरिभ्योनोया
तेतनूर्वाचिप्रतिष्ठितायाश्रोत्रेयाचचक्षुषिवाचमनसिसं
ततां त्रीणां तां कुरुमोऽक्रमीः प्राणस्येदं वशो सर्वं त्रिदिवं प्र
तिष्ठितं मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीं प्रसांच विधेहि न इ
ति द्वितीयप्रश्नः ॥२॥ अथ हेनं को सत्याभ्यलायनः पप्र
च न गवन् कुत एष प्राणो जायते कथं यासुस्मिंश्चरीर
मा

३॥

॥३॥

त२

आत्मानं वा प्रविज्य कथं प्रातिष्ठते केनोऽक्रमते कथं बाह्यमनिध
ते कथमध्यात्ममिति संस्मै स होवाचातिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिणे
सीतितस्मात्तेहं ब्रवीत्यात्मन एष प्राणो जायते यथेषा पुरुषेष्ट
येतस्मिन्नेतदा ततं मनो हृत्तेनायासुस्मिंश्चरीरं यथासंम्राडे वा
पि कृता न्वि नियुक्त एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधि तिष्ठस्व ये
व मे वैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगे पृथगवसन्निधत्ते पायूपस्थे
पानं चक्षुश्रोत्रे मुखे नासिकायां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु
समान एष ह्येतद्भुतमन्नसंमन्नय तितस्मादेताः सप्तार्चिर्नवंति
हृदि ह्येष आत्मा त्रैकं शतं नाडिनां तासां शतं शतमेकैकस्य द्वा

सप्ततिर्द्विसप्ततिप्रतिशाखा नाडो सहस्राण्या सुव्यानश्चरस्यैक
 योर्ध्व उदानः पुण्यनपुण्यलोकं तयति पावेन पापमुना न्यामेव
 मनुष्यलोकमादिशो ह वै बाह्यः प्राण उदयस्येन च सुषं प्रा
 णमनुगृह्णानः पृथिव्या यो देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्या
 तरायदाकाशः स समानो वायुर्व्यानस्तेजो ह वाव उदानस्तस्मा
 दुपग्रांतते जाः पुनर्जवमिंदियैर्मनसि संपद्यमानैर्ध्वजिते स्ते
 नेष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संक
 ल्पितं लोकं नयति य एवं विद्वान्प्राणं वेदन हास्य प्रजाहीयते
 ॥ मृतो न वतित देवश्लोकः ॥ उत्पत्तिमायति स्थानं विजु ह वैव ॥

रूढः सोऽग्निमाना दुर्ध्वमुक्रमत इव तस्मिन्नुक्ता मस्येते सर्व एवाक्रा
 मंते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठेते तद्यथा मक्षिकामधुकरा
 जानमुक्तो मंतं स वा एव प्रातिष्ठेते एव वा इमं नश्च सुश्रोत्रं च ते प्रीताः प्रा
 णं स्तुचं ये षो गिरस्तपस्येण सूर्येण पर्जन्यो मद्यवानेष वायुरेण पृ
 थिवीरपि देवः सदसश्चामृतं च यत । अरा इव इयना नो प्राणे सर्वं
 प्रतिष्ठितं कृचो यजुंषि सामानियतः सत्रं ब्रह्म च प्रजापतिश्च
 रसि गते ह मेव जायसे तु न्यं प्राप्स प्रजास्विमा बलिहुरंतियः प्राणेः
 प्रतितिष्ठेति देवनामसि बह्विंतमः पितृणां प्रथमा स्वंधा ऋषी
 णां चरितं सप्तमथर्ना गिर सामसि इंद्रः ॥ स्तु प्रणते जसा र

कामंते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने
 सर्व ए

गतिगार्हपत्यो हवा एषो वानो व्यानो वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्या प्रणीय
 तेषां यणीराहवनीयः प्राणो यदुद्ग्रासनिभ्रासावेताहुति समन्
 यतिससमानो मनो हवा वयजमान इष्ट फलमेवोदानः स एनं यडामा
 नं महर्षिगमय सत्रैष देवः स्वप्ने महो यमान मनुजवतियदृष्टं द
 ष्टमनुपश्यति श्रुतं मे ते वार्थं मनु श्रुणोति देशदिगंतरे श्रुतं सन्
 श्रुतं पुनः पुनः प्रसनुजवति दृष्टं वा दृष्टं च श्रुतं वा श्रुतं चानुश्रुतं
 चानुश्रुतं च स आस आस सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति स यदा ते ज
 सानि श्रुतो न वसुत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यतदैतस्मिं घृही
 र एतस्मिन् नवतिसयथा सोम्यवयां सिवा सो नृक्षं संप्रतिष्ठे ॥१॥

सपरिजितं सपरिजितं
 परमेवार्थं प्रविशत्यनेन

तएव ह वै तसर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवी मात्रा
 चापश्चादपो मात्रा च तेजश्च तेजो मात्रा च वायुश्च वायु मात्रा च
 काशश्चाकाश मात्रा च चक्षुश्च दृष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं
 च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च तक्क स्पर्शयितव्यं च वाक्क वक्त
 व्यं च हस्तौ च दातव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्ज
 यितव्यं च पादौ च गंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च
 हं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्रा
 णश्च विधियितव्यं चैष हि द्रष्टा स्पर्शश्चो जा घ्राता रसयि
 तामंता बोद्धा कर्ता विस्ताना मापुरुषः स यो ह वै तद्वचाय

मन्त्रादीरमलोहितं शुद्धमक्षरं वेदयेते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वज्ञ
वतिते देवश्लोकः ॥ विस्तानामास ह देवैश्च सर्वैः प्राणाञ्जतानि संप्र
तिष्ठंति यत्र ॥ तदक्षरं वेदयेते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवा वि
वेक्षोति ॥ चतुर्थः प्रश्नः ॥ ॥ अथ हे नंदो ब्रूयः सप्तकामः प
प्रष्टु स यो ह वै तद्गुणं ननु व्येषु प्रायणां तमो कार्म मिध्यायीत
कृतमं वा वसते न तं कं जयतीति तस्मै सहो वा चैतद्दे सप्तकामपरं
चापरं च ब्रह्म यदीकारस्तस्मादिदं दाने ते नैवायतने नैकतरम
न्येति स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तु नैव
जागृतामनिसंपद्यते तस्मै चो मनुष्यलोकमुपनयंते सतः ॥ ५ ॥

पंचधा ॥ अध्यात्मं चैव प्राणस्य विस्तारामृतमश्रुते विस्तारामृत
मश्रुते इति ॥ तृतीयः प्रश्नः ॥ ॥ ॥ अथ हे नंदो सौर्याय
तिगार्ग्यः पप्रष्टु न गवन्नेतस्मिन् पुरुषे का नि स्वपंति कान्यास्मिन् जागृ
तिकतर एष देवस्वप्राणपश्यतिकस्येतत्सुखं नवतिकस्मिन् सर्वसंप्र
तिष्ठिता नवंतीति तस्मै सहो वा च यथा गार्ग्य मराचयो कस्यास्तंगच्छतः
सर्वापि तस्मिन्नेतजो मंडल एकी नवंति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरंसे वं
हवैतत्सर्वपरं देवे मनस्येकी नवति तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न प
श्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते न जिह्वदते न दत्ते नानंदयते न
विस्मजते नैवायते स्वपिती सा च क्षते प्राण्य गत एवैतस्मिन् पुरे जा

जि

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कं पतेत्
 जिरेतं यजुर्निरितरि संसामजिर्यत क्व यो वेदयते तमो क्कारे
 यो वायतने नान्वेति विद्वान्यद्व्युत्तमजर्ममृतमने यं परंपराय
 णं वेति ॥ ॥ पंचमः प्रश्नः ॥ ॥ अथ हैनं सुके शा नारदा
 जः पप्रद्यु न गव नृहि रप्य ना जः कौ स लयो राज पुत्रो माम्
 पे सतं प्रश्न मपृच्छ तषो डश कलं नारदा ज पुरुषं वे स्य तम हं कुमार
 मब्रुव नृना हं मिमं वेद यद्यह मिमम वेदिष्य कथं ते नो वक्ष्य
 मिति समूलो वा एष परिश्रुष्यति यो नृ तम जिव दत्ति तस्मा
 न्नाहं म्यनृतं वक्तुं स तू ष्टो रथ मार ह्य प्रव जातं त्वा पृ द्वा

मिक्का सौ पुरुष इति तस्मै सहो वाचै हे वां तः शरी रे सोम्य स पुरुषो यस्मिं नेताः षोडश कलाः
 प्रभवन्तीति स ईक्षा चक्रे कस्मिन् वह मुक्तां त उक्तां तो वा भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते
 प्रतिष्ठा स्यामिति स प्राणमसृ ज त प्राणा शुद्धा रवं वायु ज्योतिरापः पृथिवी द्रियं मनो न्तमन्ता
 द्दीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च समय ये मानद्यः स्पंदमानाः समुद्रायणाः समुद्र
 प्राप्या स्तंगं तिभिद्ये ते तासां नाम रूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यत एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षो
 डश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या स्तंगं तिभिद्ये ते चासां नाम रूपे पुरुष इत्येवं प्रो
 च्यते स एषोऽ कलो मृतो मृतो जवति तदेषः श्लोकः अरा एव रथ ना नो
 कलो यस्मिन् प्रतिष्ठिताः तं वेद्यं पुरुषं वेदयथा मावो मृत्युः पश्चि
 था इति तान् नृहा वाचै ताव देवा ह मेत स रं ब्रह्म वेदना तः परमं स्तीति ते त
 मर्चयत स्तुहि नः पिता यो स मा क म विद्या याः परंपारं ता इय सीति नमः

६४

१६३ व

१४
१८

परमऋषिभ्योनमः परमऋषिभ्यः इत्युपनिषत् ॥ ६३ ॥ इति प्र
 ओपनिषत् समाप्ता ॥ सत् ब्रह्मा प्रणयस्तु ॥ ६४ ॥ ॥ भुजा उपास
 ते पुरुषं ये ह्यकामास्तु क्रमेण देति वंति धीराः ॥ कामान्यः कामय
 ते मन्यमानः सकाम निर्जायते तत्र तत्र ॥ पर्याप्तिकामस्य कृता मनसि
 हेव सर्वे प्रविलीयंति कामाः ॥ नायामात्मा प्रवचनेन तज्यो न मेधया
 न बहुना श्रुतेनायमेवैष कृणुते तेन तज्यस्तस्यैष आत्मा विवृणु
 ते तन्मूलां नायमात्मा बलहीनेन तज्यो न च प्रमादात्तपसो वाथ
 डिमात्मा एतैरुपायेर्यत ते यस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम संप्रा
 प्येन मृणयोस्तान तृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

इति "प्रश्नोपनिषत्" समाप्ता (मूल)

त्रतपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवसथ य
 दिदिमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽतमं क्षयं जुर्जिरुनीयते सोम
 लोकं स सोमलोके विवृतिमनुभूय पुनरावर्तते यः पुनरेतं वि
 मात्रेणोमिषेते नैवाक्षरेण रं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि स्तु
 र्ये संपन्नो यथा वादोदरस्तचाविनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्म
 नाविनिर्मुक्तः स सामजितुं नियते ब्रह्म लोकं स एतस्माज्जीव
 यनासुरासुरं पुरुषमीक्षते तदेतोऽसौ को जवतः तिस्रो माना
 मसुमसः प्रयुक्ता अयोन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः